

SOCIETATEA CIVILĂ : OPINII, PUNCTE DE VEDERE, PERSPECTIVE

Doina Balahur

Motto:

"Numai un stat democrat poate crea o societate civilă democrată; numai o societate civilă democrată poate susține un stat democrat.

Civismul care face posibilă democrația poate fi învățat numai în rețelele asociaționale."

(Michael Walzer : "Toward a Global Civil Society")

Un studiu recent asupra temelor discursului politic actual din țările fostului spațiu comunist evidențiază faptul că în strânsă legătură cu noțiunile de piață liberă, democrație, pluripartism, drepturi, etc., conceptul de *societate civilă* este frecvent invocat de liderii politici și de opinie pentru a desemna un *nou tip de realitate dezirabilă, o alternativă la statul totalitar*.

Nu întâmplător, în studiul introductiv al volumului *Toward a Global Civil Society* (M. Walzer, Ed. Berghahn Books, 1998) D. Dettke observa că în condițiile mutațiilor survenite după 1989 în Europa centrală și de est *cel mai important concept pe care Occidentul îl putea oferi democrațiilor pe cale de a se naște a fost acela de societate civilă*. Este posibil să existe economie de piață fără democrație dar este de neconceput - sublinia același autor - o democrație fără instituțiile societății civile: asociații, instituții religioase, partide, mișcări sociale și politice, grupuri de presiune, presă liberă și instituții juridice independente¹.

În ciuda frecvenței cu care intervine în discursul socio-politic actual, conceptul de societate civilă este departe de a avea o semnificație clară, necontroversată în teoria și sociologia politică. El reflectă, simultan, impactul opțiunilor ideologice dar și al reali-

tăților pe care le modelează. Aceste condiționări generează o serie de restricții cu caracter normativ ce imprimă conceptului de societate civilă o mare diversitate de semnificații și variabile descriptiv-explicative, nu de puține ori contradictorii, opuse.

În contextul analizei sociologice a proceselor tranziției, precizia conceptuală se impune cu atât mai mult cu cât fenomenele investigate se caracterizează prin noutate și specificitate, ceea ce face ca utilizarea necritică a unor concepte și modele deja existente în teoria politică să nu fie întotdeauna benefică. M. Holmes făcea în acest sens chiar o observație mai categorică, sugerând că teoriile și *conceptele care pretind să explice câmpul social nu mai sunt suficiente pentru a înțelege realitățile post-comuniste care cunosc o mare diversitate*². *Evenimentele se succed cu o mare viteză, ceea ce face necesară o revizuire profundă a vocabularului nostru politic. Multe concepte clasice par să fie depășite de această dinamică a realității*.

Considerat a fi cunoscut, sau mizându-se pe o semnificație intuitivă, aproape paradoxal, despre conceptul de societate civilă, la noi, s-a scris puțin. Din acest motiv, articolul de față își propune în primul rând prezentarea unor perspective și puncte de vedere asupra conceptului de societate civilă așa cum sunt

¹ Dettke, Dieter, Foreword in M. Walzer (ed.), *Toward a Global Civil Society*, Berghahn Books, New York, 1998, p. IX

² Holmes, Michael, *Cultural Legacies or State Collapse? Probing the Postcommunist Dilemma* in M. Mendelbaum (ed), *Postcommunism: Four Perspectives*, Council on Foreign Relations Press, 1996 p. 22

ele exprimate de autori de referință pentru temă.

În același timp, rândurile de față se doresc a fi o provocare la adresa celor interesați, din diferite perspective profesionale, de o "realitate" (societatea civilă) care ne-ar putea oferi un tablou sintetic al tranziției. Având în vedere centralitatea temei pentru politicile reformei și tranziției, societatea civilă ar trebui să facă obiectul unor studii și investigații sociologice distincte. Din câte știm noi un studiu de o asemenea anvergură nu a fost până la această oră realizat, sau nu într-o manieră reprezentativă. Date utile despre societatea civilă românească conțin însă Barometrele de opinie realizate cu sprijinul Fundației pentru o Societate Deschisă, studiile și cercetările realizate sub egida Institutului pentru Cercetarea Calității Vieții, etc. Nu putem să nu semnalăm și o recentă apariție editorială semnată de un grup de tineri sociologi, *Fetele schimbării. Români și provocările tranziției*³ care surprinde dimensiuni semnificative ale societății civile românești.

Opțiunea noastră nu este întâmplătoare. Societatea civilă ca formă de angajare civică exprimă gradul în care indivizii se raportează unii la alții recunoscându-se ca membrii ai aceleiași comunități. Aceste legături sunt considerate "nucleul dur" al atitudinii și societății democratice și sunt reprezentate de acele "micro-societăți" - familie, asociații civice, grupuri de voluntari, organizații religioase, etc. - care relaționează indivizii și comunitățile. Cu o expresie foarte sugestivă, J. Dewey le numea "democrație-în-profunzime" (democracy-in-depth). Acoperind spațiul cultural dintre individ și stat, societatea civilă este considerată factorul determinant al succesului sau eșecului democrației. Acest spațiul cultural dintre individ și stat, nota recent Fr. Fukuyama, și nu atât politica de stat, este determinant pentru succesul sau eșecul unor democrații. "Mi se pare mai util, aprecia autorul american, să căutăm pe o hartă imagi-

nară a lumii ceea ce eu numesc distribuția capitalului social, decât strategiile industriale. Unele țări - cu deosebire Japonia, SUA și Germania - au o capacitate mai amplă de a genera noi forme de sociabilitate spontană?"⁴

***

Conceptul de "societate civilă" nu este o invenție a modernității așa cum se afirmă în unele studii. Juriștii romani (Cicero, de exemplu) foloseau termenul de "civilis societas" pentru a desemna condiția cetățenilor care locuiau în comunități politice civilizate. Pentru antici, comunitatea politică și societatea civilă erau identice; și, pentru multă vreme, inclusiv pentru teoreticienii contractului social, lucrurile așa au rămas. Odată cu Hegel, concepția identității dintre societatea civilă și cea politică suferă primele schimbări semnificative.

De la identitate se trece la diferențe și apoi la opoziție. Societatea civilă se referea - după Hegel - la o ordine socială, în special la una de natură economică, care operează cu propriile sale principii, independent de cerințele morale ale dreptului și asociațiilor politice. În viziune hegeliană, societatea civilă era considerată o parte a vieții sociale în care interesul și raționalitatea economică erau singurele care dictau. Acestei părți a vieții sociale îi lipsesc, considera Hegel, solidaritatea și coeziunea morale caracteristice societăților mai simple.⁵

Conceptul de societate civilă este azi tratat de sociologi și politologi de diferite orientări și angajamente ca fiind un spațiu diferit atât de stat cât și (uneori) de sfera vieții private, ca o structură intermediară care face legătura dintre individ și comunitate. Dincolo de această remarcă generală, comună, perspectivele se diferențiază în funcție de opțiunea ideologică, de supozițiile antropologice, de rolul rezervat statului, de concepția asupra binelui comun, de relația cu sfera economică, etc.

³ I. Berevoescu, D. Chiribucă, M. Comșa, N. Grigorescu, A. Lăzăroiu Aldea, S. Lăzăroiu, M. Pană, L. Pop, M. Stănculescu, *Fetele schimbării. Români și provocările tranziției*, Editura Nemira, București, 1999

⁴ Fukuyama, Francisc, *Cultura prosperității*, în N. Gardels *Schimbarea ordinii globale*, Editura Antet, București, 1998, p. 204

⁵ Hegel, G.W.F.: *Principiile filosofiei dreptului*, Editura Academiei, București, 1969, p.158

I.) SOCIETATEA CIVILĂ : TENTATIVE DE DEFINIRE

1. Două povești despre om și vocația sa asociațională

Rabbi J. Sacks⁶ definește societatea civilă pornind de la două imagini diferite pe care le avem asupra omului : "*omul ca animal politic*" și "*omul ca animal social*". Fiecare dintre aceste imagini "*spun două povești diferite despre condiția umană*". Ambele povești sunt adevărate, consideră Sacks, dar trimit la aspecte diferite ale vieții noastre colective și dau naștere la instituții diferite. "Omul ca animal politic creează instituțiile societății politice - state, guverne, și sisteme politice. Omul ca animal social creează instituțiile societății civile - familii, comunități, asociații voluntare și tradiții morale." În opinia autorului citat, anii 90 au devenit o perioadă extrem de interesată în relația dintre cele două.

După Sacks, rădăcinile celor două imagini ale omului se regăsesc în vechile texte biblice ebraice. Prima afirmație biblică asupra condiției umane ar fi consacrația "individului ca individ", deoarece orice ființă omenească este în " imaginea lui Dumnezeu". Dar a doua relatare despre condiția umană se referă la incompletitudinea individului ca individ - "nu este bine pentru om să fie singur". (Geneza)

Originea celor două imagini se află în Biblie, însă implicațiile lor sunt foarte diferite.

Ele au generat nu numai două povești diferite asupra omului, dar și teme, explicații diferite ale "nevoii de a trece de la supărătoarea stare de izolare la una de asociere tolerabilă" : *contractul social* (social contract) și *angajamentul social* (social covenant).

Povestea contractului social - singura și cea mai influentă poveste pe care o spune civilizația occidentală de trei sute de ani, observă Sacks - în forma sa cea mai cunoscută, este în Leviathan-ul lui Thomas Hobbes. După Hobbes, ceea ce motivează indivizii să se

unească în asociații este teama de violență și moarte. Unii dintre noi sunt mai puternici decât alții, dar nici unul dintre noi nu este atât de puternic încât să fie invulnerabil la atac. De aceea, este în interesul fiecăruia dintre noi, ca o precondiție minimală pentru pace și securitate, să cedăm unele puteri pe care le deținem ca indivizi unei autorități superioare care va elabora legi și le va garanta. Astfel ia naștere "marele Leviathan" al Statului, și astfel se naște societatea politică - depozitarul central al puterii necesare realizării ordinii sociale.

O altă poveste - crede Sacks- deși are, așa cum am văzut, același punct de plecare vorbește despre un set diferit de teme. Raportate la tradiția biblică ele s-ar referi la remediile izolării omului. Deoarece "nu este bine pentru bărbat să fie singur" Dumnezeu creează femeia. Legat de acest episod, textul biblic - notează Sacks - are unele nuanțe care prin traducere, s-au pierdut. "Până în acest moment, omul a fost numit *adam*, adică om-ca-parte-a-naturii (adam-adamah, respectiv ceea ce este luat din pământ). Acum, pentru prima oară, omul este numit om-ca-persoană (*ish*) și el trebuie să pronunțe întâi numele celui alt pentru a-l putea afla pe al său. El trebuie să spună "tu" înainte de a ști să spună "eu". *Relația precede astfel identitatea*."

Natura acestei prime legături nu este însă de tipul contractului hobbsian, între doi atomi sociali care-și urmăresc propriile lor interese. Ea este - în termenii folosiți de Biblie - un angajament, o legătură bazată pe iubire, pe identitate, deoarece femeia este parte din "cine sunt eu". Același tip de legătură se extinde și asupra familiei lărgite precum și asupra străinilor, observă Sacks. Ea se întemeiază pe identificarea emoțională specifică relațiilor dintre soți, dintre părinți și copii. Din această perspectivă, ceea ce unește societatea nu este un contract, ci un angajament (*covenant*). Diferența dintre ele ar fi următoarea: "părțile pot denunța un contract, atunci când acesta nu le mai servește interesele; angajamentul însă le unește, și probabil, în

⁶Sacks, Rabbi J.: **Rebuilding Civil Society: A Biblical Perspective** în **The Responsive Community. Rights and Responsibilities**, Vol. 7, Nr. 1, 1997, p. 11

⁷ ibidem, p. 14

mod deosebit, în situațiile dificile, deoarece el nu se bazează pe interes ci mai de grabă pe loialitate și fidelitate”.⁸

Contractul social este menținut prin amenințarea forțelor exterioare ale Leviathan-ului sau Statului. *Un angajament*, dimpotrivă, este menținut printr-un sentiment interiorizat al identității, rudeniei, loialității, obligației, datoriei, responsabilității și reciprocității. *Contractul social*, conchide Sacks, dă naștere Statului și instrumentelor sale - guverne, partide - și rezolvării mediate a conflictelor. *Angajamentul* dă naștere unor instituții total diferite - familii, comunități și asociații voluntare. *Ele reprezintă baza societății civile.*⁹

Există deci două povești despre asocierile oamenilor. Una povestită de clasicii filosofiei politice, alta de marile texte religioase. “Ambele - subliniază Sacks - reprezintă adevăruri esențiale pentru condiția umană și ambele trebuie să fie spuse dacă politica dorește să rămână o întreprindere morală. Dar, ele nu sunt spuse, tot timpul, cu aceeași forță sau convingere. Asta ne conduce la un al treilea act al spectacolului social contemporan, deoarece ultimele două secole au înregistrat instituționalizarea progresivă a societății politice și la dezinstituționalizarea progresivă a societății civile”.¹⁰

În timp, însă, a devenit predominantă doar o singură poveste, observă Sacks, cea hobbsiană, care ne vede ca atomi individuali, motivați doar de interese proprii și legați doar prin relații de tip contractual. “Am început să folosim povestea hobbsiană pentru a explica nu numai relațiile politice și economice dar chiar și instituțiile civile; vorbim astfel, din ce în ce mai mult, despre căsătorie în termeni de contract, de relația dintre părinți și copii în aceeași termeni convenționali, de comunități doar ca grupuri de interese”.¹¹

2. Societatea Civilă: între sfera publică și cea privată

Când vizita America, în 1830, Alexis de Tocqueville era impresionat de “înclinația spre viața asociațională a americanilor, de miile de asociații religioase, morale și intelectuale ale acestora. Dispoziția spre asocierea civică, arta de a urmări împreună obiective comune, de a avea o viață publică comună - considera Tocqueville - reprezintă cheia succesului unei democrații”.¹²

În tradiția inițiată de Tocqueville, delimitarea spațiului societății civile se va face adesea prin raportare la una dintre “marile dihotomii” (N. Bobio) ale gândirii Occidentale: distincția *public-privat*. Semnificațiile atribuite “setului de concepte polare - public / privat” (J. Habermas) - vor modela discursul asupra societății civile conducând la interpretări nu numai foarte variate dar și opuse.

Din perspectiva *liberalismului utilitarist*, sau a “*teoriei alegerii raționale*”, în societate există indivizi care-și urmăresc interesele personale; relații contractuale între indivizi; și statul. Spațiul privat ar desemna, în această concepție, întreaga sferă non-guvernamentală, concepută la rândul ei în termenii pieței. “Mâna invizibilă” a mecanismelor pieței ar conduce la armonizarea naturală a intereselor particulare. După teoria alegerii raționale societatea civilă se identifică cu realitatea socială nonstatală și se articulează în jurul individualismului, concurenței, impersonalității și relațiilor contractuale, de piață. Pe scurt, societatea civilă este “*sfera relațiilor formale, voluntare dintre indivizi particulari*”.¹³

S-a reproșat, deseori, acestei perspective neoclasice asupra societății civile, în special din direcția liberalismului comunitarian, “economismul” sau “tendința de a considera

⁸ ibidem, p. 15

⁹ ibidem, p. 16

¹⁰ ibidem, p. 16

¹¹ ibidem, p. 17

¹² Tocqueville, Alexis de, *Democrația în America*, București, Editura Humanitas, 1996, p. 3

¹³ Weintraub, Jeff, *Private/ Public: The Limitations of a Grand Dichotomy în The Responsive Community. Rights and Responsibilities*, Vol. 7, Nr. 2, 1997, p. 18

indivizii și relațiile dintre ei doar ca efect al unor calcule și interese personale".¹⁴ Pentru a funcționa ca un mecanism organic, - apreciază reprezentanții comunitarianismului - societatea civilă presupune mai mult. Ea înseamnă participare la deciziile asupra unor probleme de interes comun și o anumită "loialitate", care nu se pot realiza pornind doar de la opțiunile raționale ale unor indivizi care-și urmăresc în exclusivitate propriile lor interese.

Societatea civilă modernă n-ar reprezenta, după alte puncte de vedere, sfera vieții private, ci teritoriul vieții publice. De data aceasta, însă, viața publică nu este legată nici de stat nici de sfera economică. Sfera publică, și odată cu ea societatea civilă ar fi - după Jane Jacobs - expresia sociabilității și se manifestă ca "un curent spontan și multidirecționat născut din interacțiunea indivizilor și grupurilor eterogene care trebuie să coexiste în mod civilizat".¹⁵

Disjunția bipolară a activității umane în aria publică și privată ridică - după alți autori - probleme serioase. În cunoscuta lucrare *Whose Keeper? Social Science and Moral Obligation*,¹⁶ Alan Wolfe aprecia că "extinderea sferei dense și complexe a statului și a pieții amenință sfera libertății private și a societății civile care au făcut posibile democrațiile moderne dezvoltate". Libertatea și societatea civilă, sunt amenințate pe de-o parte de burocrația administrației de stat iar pe de alta de puternica influență a piețelor, devenite adevărate rețele globale. Wolfe consideră că menținerea "libertății promisă de modernitate" necesită o contrapondere la presiunile exercitate de stat și piață. Individul particular nu

poate fi o soluție, ci doar societatea civilă. "Avem nevoie de societatea civilă - nota Wolfe - de familii, de comunități, de prieteni, de grupuri spontane, nu pentru a respinge ci pentru a completa proiectul modernității".¹⁷

Un asemenea tip de societate civilă ar depăși distincția dintre sfera publică și cea privată iar liantul său ar fi solidaritatea formată între grupuri. Pe baza acestei solidarități indivizii acționează în comun influențând atât statul cât și economia. Acest tip de relații a fost teoretizat în cadrul doctrinei catolice a învățării sociale și caracterizat de Papa Pius XI sub forma principiului subsidiarității. El ar reprezenta - după R.N. Bellah - o atitudine morală și o conștiință socială care transformă interdependența de facto dintre persoane și grupuri într-o legătură conștientă de responsabilitate mutuală.¹⁸

II.) SOCIETATEA CIVILĂ: PERSPECTIVE

1. Angajament civic și capital social.

În cunoscutul eseu "*Bowling Alone, Revisited*", Robert D. Putnam¹⁹ observa că la mai bine de un secol și jumătate, evidențele empirice reîntăresc validitatea argumentelor aduse de Tocqueville. Calitatea vieții publice - sublinia analistul de la Fundația pentru Democrație - și performanțele sociale instituționale sunt puternic influențate de normele și rețelele angajamentului civic.

"În domeniul educației, de exemplu, - arată Putnam - cercetările au pus în evidență că succesul școlilor este dependent nu atât de conținutul programelor școlare sau calitatea profesorilor lor, ci de gradul integrării lor

¹⁴ Galston, William A., *A Public Philosophy for the 21st Century* în *The Responsive Community. Rights and Responsibilities*, Vol. 8, Nr. 3, 1998, p. 21

¹⁵ Jacobs, Jane, *The Death and Life of Great American Cities* citat în A. Etzioni *The New Golden Rule. Community and Morality in a Democratic Society*, Basic Books, New York, 1995, p. 141

¹⁶ Wolfe, Alan, *Whose Keeper? Social Science and Moral Obligation*, Berkeley, University of California Press, 1989, p. 189

¹⁷ ibidem

¹⁸ Bellah, Robert, N., *Community Properly Understood: A Defense of Democratic Communitarianism*, în A. Etzioni (ed), *The Essential Communitarian Reader*, Rowman Publishers, New York, p. 18

¹⁹ Putnam, Robert D., *Bowling Alone, Revisited* în *The Responsive Community. Rights and Responsibilities*, Vol. 5, Issue 2, 1995, p. 18-33

într-un cadru mai amplu sprijinit de familii și comunități. Controlul infracționalității și al consumului de droguri este un alt domeniu în care cercetările recente accentuează importanța normelor și rețelelor comunitare. Evidențele empirice arată că reducerea criminalității și violenței este mai eficientă prin controlul social informal decât prin intermediul normativității formale.²⁰

Normele și rețelele angajamentului civic - constata Putnam într-un studiu asupra tradiției civice în nordul Italiei - afectează în mod esențial performanțele instituționale. Studiul quasi-experimental al comunităților regionale din diferite zone ale Italiei, desfășurat pe o perioadă de 20 de ani, evidențiază faptul că deși pe hârtie guvernarea regională părea identică, în realitate eficacitatea ei varia în mod esențial. "Cercetarea sistematică a arătat că eficiența și calitatea guvernării erau determinate de tradiții îndelungate ale angajării civice (sau de absența lor). Prezența la vot, obișnuința de a citi presa, afilierea la diferite societăți, cluburi de fotbal, etc., - acestea erau caracteristicile unei regiuni care are succes. De fapt, analiza istorică a evidențiat că aceste rețele ale reciprocității organizate și ale solidarității civice, departe de a fi un epifenomen al modernizării socioeconomice, au fost o precondiție a ei".²¹

Varietatea și implicațiile angajamentului civic sunt descrise și explicate de sociologi prin intermediul conceptului de "capital social". Elaborat prin analogie cu noțiunile de capital fizic și capital uman, capitalul social se referă la o serie de caracteristici ale organizării sociale, cum ar fi rețelele, normele și încrederea socială care facilitează coordonarea și cooperarea în beneficiu reciproc. Capitalul social cuprinde orice formă de angajament civic care susține viața comunității și este expresia unor valori, mentalități, obișnuințe de comportament și acțiuni, norme, etc. Evidențele empirice (R. Bellah, R.

Putnam, P. Sztompka, R. Inglehart, etc) subliniază că prezența sa influențează decisiv calitatea și performanțele instituțiilor democratice.

"Pentru o varietate de motive - observa R. Putnam - viața este mai ușoară într-o comunitate binecuvântată cu rezerve substanțiale ale capitalului social. În primul rând rețelele angajamentului civic întrețin norme ale reciprocității generalizate și încurajează emergența încrederii sociale. Asemenea rețele facilitează coordonarea și comunicarea permițând astfel rezolvarea dilemelor acțiunii colective. Atunci când negocierea economică și politică sunt profund integrate în rețele dense ale interacțiunii sociale recompensele pentru oportunitism sunt reduse. În același timp, rețelele angajamentului civic integrează succesele și colaborările anterioare care pot astfel deveni modele ale cooperării viitoare. În final, rețelele dense de interacțiuni întăresc sentimentele participanților, transformându-le pe "eu" în "noi" sau - în termenii teoreticienilor alegerii raționale - stimulând "gustul" pentru beneficii colective".²²

Concluzii similare avansa și E.C. Ladd într-un studiu recent, "Bowling with Tocqueville".²³ Angajamentul civic, prezența indivizilor în diferite grupuri sunt elementele esențiale ale unei vieți democratice dezvoltate. Prin intermediul lor indivizii rezistă la presiunile de uniformizare, învață deprinderile de cetățean, de colaborare și încredere mutuală și își extind viața socială dincolo de sfera familiei. Aceste elemente reprezintă și în opinia lui Ladd cheia succesului unei vieți democratice eficiente și durabile.

2. Societatea civilă și libertatea politică: Provocări și soluții.

În opinia lui R. Dahrendorf (1998) nucleul dur al conceptului de societate civilă, "indică asociațiile prin care ne conducem viața și care-și datorează existența mai curând

²⁰ ibidem. p. 18-19

²¹ ibidem. p.20

²² ibidem. p.20

²³ Ladd, Everett, C. (1999): "Bowling with Tocqueville : Civic Engagement and Social Capital" in **The Responsive Community. Rights and Responsibilities**, Vol. 9, Issue 2, p.11-21

nevoilor și inițiativelor noastre decât statului. Unele dintre aceste asociații voluntare au o viață scurtă - cluburile sportive sau partidele politice - iar altele au o îndelungată tradiție, cum ar fi bisericile sau universitățile. Altele sunt locuri în care muncim și trăim - întreprinderi, comunități locale, familie, etc. Rețelele asociaționale - haosul lor creativ ar putea fi unii tentați să spună - constituie realitatea societății civile. Este o realitate prețioasă, rezultată dintr-un îndelungat proces civilizator".²⁴

Dahrendorf apreciază că societatea civilă, rețelele asociaționale care au generat viața democrată a societăților dezvoltate sunt astăzi provocate din cel puțin două direcții: globalizarea și tentația autoritarismului.

Globalizarea economică, după Dahrendorf, este asociată cu noi forme de excluziune socială și inegalitate. Dacă inegalitatea a fost o sursă de progres într-un mediu economic suficient de deschis astfel încât să ofere indivizilor șanse de a-și ameliora viața prin propriul lor efort, cea generată de globalizare ar fi, după sociologul de la Fundația pentru Democrație, una diferită. Ea ar putea fi descrisă ca inegalizare opusă stratificării și este rezultatul "divergenței sistematice dintre șansele oferite diferitor grupuri sociale". Mutațiile survenite pe piața muncii, ca urmare a globalizării economiilor, se manifestă, atât în Europa cât și SUA, prin apariția șomajului de lungă durată la nivelul populației active, a numeroase forme de șomaj mascat sau a slujbelor prost plătite. Există o importantă nevoie socială de muncă, dar oferta de slujbe decent plătite, sublinia același autor, este în scădere; ea devine un privilegiu și mai puțin o aspirație realistă pentru toți. Dezvoltarea tehnologică fără frontiere a făcut evident, consideră Dahrendorf, faptul că "economiele se pot dezvolta fără contribuția multor oameni și că indiferent cum i-am privi, ei reprezintă o chel-

tuială pentru toți ceilalți și nu un beneficiu".²⁵

Concluzia lui R. Dahrendorf este că sărăcia și șomajul amenință societatea civilă. "Societatea civilă necesită oportunități de participare care sunt furnizate de muncă și de un standard de viață decent. Odată ce acestea sunt absente pentru un mare număr de oameni, societatea civilă dispare odată cu ele".²⁶

De ce nu există - se întreabă Dahrendorf - o mișcare masivă de apărare a societății civile? Pentru motive care sunt anterioare provocărilor globalizării, consideră autorul citat, ea nu există și probabil nu va mai exista vreodată deoarece individualizarea a transformat nu numai societatea civilă dar și conflictele sociale. "Mult mai important, - subliniază Dahrendorf - mulți oameni împărtășesc aceeași soartă dar nu există o explicație unitară a suferinței lor, nici un dușman unic împotriva căruia să lupte. La fel de important și chiar mai rău, cei într-adevăr dezavantajați nu reprezintă a forță productivă nouă, nici o forță care să fie legată de prezent. Bogații devin și mai bogați fără ei; guvernele pot fi realese chiar fără votul lor; produsul național brut crește constant fără ei".²⁷

Conflictul individual care se naște nu este însă mai ușor de stăpânit. El semnifică absența sentimentului apartenenței, a atașamentului față de societate și este, de regulă, însoțit de neobservarea legii și a valorilor pe care aceasta le susține. "Tinerii și din ce în ce mai mult tinerele - ca și cei care nu mai sunt chiar tineri - nu mai văd nici un motiv pentru a se supune regulilor, care, în ce-i privește, sunt regulile altora. Ei se autoexclud dintr-o societate care deja i-a marginalizat, devenind astfel o amenințare. Cei care-și permit plătesc pentru protecție. Cei care nu pot plăti pentru protecție devin victime".²⁸

După Dahrendorf, o asemenea situație pune societatea modernă în fața unei alternative: o alegere ar fi creșterea economică și

²⁴ Dahrendorf, Ralf (1998): "A Precarious Balance: Economic Opportunity, Civil Society, and Political Liberty" in A. Etzioni (ed.), **The Essential Communitarian Reader**, Rowman and Littlefield Publishers, New York, p. 81.

²⁵ ibidem p. 83

²⁶ ibidem

²⁷ ibidem p. 85

²⁸ ibidem

libertatea politică fără coeziune socială iar cealaltă sacrifică libertatea politică pentru creșterea economică și coeziunea socială. Cea de a doua variantă sau "alternativa asiatică" și odată cu ea autoritarismul politic devin o nouă tentație pentru țările dezvoltate, susține autorul citat.

Evidențierea riscurilor și pericolelor la adresa societății civile trebuie dublată de căutarea soluțiilor. În tradiția inaugurată de K. Popper o trăsătură a demersului structurat pe probleme este aceea că permite identificarea unui nou set de ipoteze și pe această bază, a unor noi soluții, între care unele ar putea fi și viabile.

Orientate de astfel de opțiuni epistemologice răspunsurile la provocările adresate societății civile n-au lipsit.

Pornind de la amenințările existente la adresa societății civile - "adevărata inimă a democrației" - M. Sandel²⁹ observa că dificultățile în găsirea unor soluții viabile sunt generate de două provocări majore. Prima s-ar referi la "inventarea instituțiilor politice" capabile să guverneze o economie globală iar cea de a doua la "cultivarea identităților civice" apte să susțină aceste instituții. "Într-o lume în care capitalul și mărfurile, informația și imaginile, poluarea și oamenii circulă cu o ușurință fără precedent - afirma Sandel - politica trebuie să-și asume forme transnaționale și chiar globale, dacă dorește să mențină controlul asupra acestor fenomene. Altfel, puterea economică ar putea evolua în afara puterii politice democratic stabilită".³⁰

Prin analogie cu strategiile care au condus la dezvoltarea economiilor și democrațiilor naționale s-ar putea gândi - sugera Sandel - un mecanism de guvernare globală și de cultivare a unui sentiment corespunzător al cetățeniei globale, cosmopolite.

Centrată pe aceeași problemă, Comisia pentru Guvernare Globală, organizată sub egida ONU, publica, în 1995, un raport

- "Issues in Global Governance. Papers Written for the Commission on Global Governance" (Kluwer Law International Publ. Amsterdam, 1995) - în care se subliniază nevoia instituționalizării unor forme de management și guvernare globale, a unei cetățenii globale, precum și a unor noi relații întemeiate pe o etică civică globală.

Un alt raport, elaborat de Comisia Internațională pentru Cultură și Dezvoltare (UNESCO) publicat în 1995 sub titlul "Our Creative Diversity" reclamă, de asemenea, ca elemente esențiale ale guvernării globale, dezvoltarea unei etici globale văzută la rândul său ca bază pozitivă pentru nașterea societății civile globale. Nucleul³¹ unei asemenea etici globale l-ar forma - în viziunea Comisiei - câteva principii: principiul drepturilor și responsabilităților omului; dezvoltarea democrației și a societății civile; protecția minorităților; echitate între generații, etc.

Alte puncte de vedere apreciază că provocărilor globalizării la adresa democrației și societății civile nu li se poate răspunde adecvat "printr-o comunitate mondială întemeiată pe solidaritatea umană ci printr-o multiplicitate de comunități și asociații politice - unele mai extinse, altele mai restrânse decât statul național, la nivelul cărora suveranitatea este difuză. (...) Numai un regim care dispersează suveranitatea atât de sus în jos cât și de jos în sus poate îmbina puterea necesară contracarării forțelor pieței globale cu diferențierea necesară unei vieți publice care speră să mențină loialitatea cetățenilor săi".³²

III.) REFORMĂ. TRANZIȚIE. SOCIETATE CIVILĂ

1. Reforma și societatea civilă.

Punctele de vedere prezentate mai sus asupra societății civile, dincolo de varietate și uneori incomensurabilitate, au, totuși, în

²⁹ Sandel, Michael, **Democracy's Discontent. America in Search of a Public Philosophy**, Harvard University Press, Cambridge, MA, 1996

³⁰ ibidem. p. 339

³¹ **A New Global Ethics, în Our Creative Diversity. Report of the World Commission on Culture and Development**, UNESCO, 1995, p. 40-46

³² Sandel, Michael, lucr. cit., p. 345

comun "o idee forță". Indiferent cum este concepută, *societas civitas* constituie nucleul organizării și funcționării democratice a vieții sociale, prezența sa influențând decisiv calitatea și performanțele instituțiilor democratice.

Aminteam în introducerea acestei intervenții observația făcută de M. Holmes referitoare la necesitatea reconstrucției unor concepte sociologice clasice, generată de dinamismul mutațiilor care au loc în Europa centrală și de est. Fără a neglija sau ignora valoarea normativă a unor concepte și perspective teoretice, de genul celor ilustrate mai sus, analiza sociologică a tranziției postcomuniste, și în cadrul ei a societății civile, trebuie să se raporteze simultan la procese noi care nu-și au vreun corespondent în istoria democrațiilor dezvoltate.

După părerea noastră conceptul de societate civilă desemnează o realitate "secundă", derivată. Ceea ce sociologul analizează astăzi ca rețele asociaționale care limitează, controlează și restrâng intervențiile abuzive ale statului sunt rodul unei construcții întemeiate pe anumite valori, mentalități, tradiții, obișnuințe de comportament, etc. Ele pot însă exista și manifesta nestânjenite doar într-o societate care-și integrează ca valori constitutive statul de drept (cu tot ceea ce acesta presupune, respectiv separația puterilor, neutralitate, afirmarea și garantarea drepturilor, în special a celor negative, etc.), în care actorii sociali "știu" că își pot asuma în mod liber inițiativele și urmări interesele, inclusiv cele de asociere, etc. O asemenea societate presupune deci un anumit tip de construcție politică sprijinită la rândul său de o anumită cultură politică a membrilor ei.

Pentru societățile totalitare, în care, după expresia unui politolog "realitatea socială era saturată de stat" reconstrucția democratică presupune, ca *precondiții minimale*: descentralizarea statului, pentru a crea efectiv cetățenilor posibilitatea asumării unor inițiative și responsabilității; privatizarea economiei, necesară creării unei piețe și a unei diversități de agenți care se întâlnesc și operează liber pe piață; pluralism politic care crează premisele detensionării vieții sociale și ale toleranței, etc.

Trebuie să menționăm că, cel puțin inițial, aceste măsuri beneficiau de un capital semnificativ de încredere, de suport social larg, dublate în ambițiosul guvern Roman și de voință politică. După aproape zece ani de reformă și tranziție, experimentele sociale ale diferitor guvernări, declinul constant al nivelului de trai, etc., și-au pus amprenta asupra asupra capitalului de încredere generând indiferentism social și pesimism detectabile, printre altele, în ratele reduse ale participării la vot, în nostalgia după statul paternalist și chiar după autoritarism.

Observam mai sus că pentru "lumea întâi" a democrațiilor dezvoltate dificultățile și provocările adresate de globalizare societății civile au generat două alternative (R. Putnam, R. Dahrendorf, etc). Fiecare dintre ele sacrifică ceva - libertatea politică sau coeziunea socială - dar ambele apără creșterea economică și un standard decent al vieții cetățenilor, în afara cărora funcționarea democratică a societății este pusă sub semnul întrebării. Să vedem, care sunt însă, dincolo de declarațiile de intenție, opțiunile în "lumea a doua, a țărilor care au ieșit de sub opresiunea comunistă" (R. Dahrendorf), care sunt răspunsurile la provocările tranziției.

2. Relația cu celălalt.

Individul: actor sau spectator?

Relația cu celălalt este realitatea atomară, esențială a societății civile, condiție a unei vieți private bogate, a participării la viața publică, a nașterii rețelelor asociaționale. Ca varietate a interacțiunii cu semenii ea se construiește prin valorizarea "sociabilității naturale" și a unui element de natură psihologică - sentimentul de încredere. Robert Bellah surprindea pertinent atât fragilitatea acestei construcții cât și virtuțile ei formative. "Înainte, oamenii nu și-au făcut publice și nu și-au împărtășit niciodată ideile și au simțit mereu că sunt neputincioși, că nu pot influența cu nimic viața lor. Apoi, pasul următor a fost acela de a le arăta că există o mulțime de lucruri pe care ei le pot face în societate, lucruri pe care le pot crea. Iar tot ce au de făcut, în această direcție, este să lucreze ca o

echipă, să cadă de acord, să fie capabili să accepte ca alții să nu fie de acord și apoi să ajungă la un anumit consens.³³

Afirmam într-un articol³⁴ că "*unul dintre marile câștiguri de după 1989 a fost descoperirea celuilalt*". Totalitarismul s-a construit și menținut prin cultivarea unor relații generalizate de neîncredere și suspiciune reciprocă. Celebra sintagmă sartreană, "celălalt este infernul" ar caracteriza foarte bine percepția asupra "aproapelui". Familia, deși ființa mai de grabă "ca o cetate asediată, fără legături cu exteriorul" (R. Bellah) era una dintre puținele oaze de comunicare efectivă și de încredere.

Produsul tipic al acestui gen de relații a fost intoleranța, ca formă extremă de refuz agresiv a "celuilalt". Reflex al frustrărilor acumulate, al manifestării eliberate dintr-o dată de orice cenzură (dar și manipulate), al suspiciunii și neîncrederii, ea a izbucnit după 1989, sub forma unor violente conflicte sociale, confessionale și interetnice. În perioada '90 - '92, în "bătălii" aproape donquijotești - dacă n-ar fi fost victime și pagube materiale - ea s-a descărcat prin violență.

Cum este astăzi - după zece ani - perceput "celălalt"? Există temeuri suficiente să apreciem că s-au produs mutații în percepția și valorizarea "aproapelui"? Este prezent capitalul de încredere în această relație? Răspunsul va diferi, probabil, în funcție de reperele și sursele pe care se sprijină analiza, de prealabilii care concură la selecția comportamentelor semnificative.

După părerea noastră fizionomia "celuilalt" comportă o anumită fenomenologie care urmărește îndeaproape axa public - privat. "Celălalt" va dobândi nu numai o identitate particulară dar va fi integrat într-o relație specifică, guvernată de valori și norme diferite, în funcție de locul pe care-l ocupă pe această axă.

În accepțiunea cu care operăm, sfera pri-

vată desemnează întreaga realitate non-etatică articulată în jurul relațiilor simpatetice, informale reglementate preponderent de norme ale loialității și fidelității, ale responsabilității și obligației. Sfera vieții private devine astfel un spațiu de maximă exersare a autonomiei individuale, de confort psihologic, de minimum conformism față de normele sociale și modurile oficiale de comportament. Ea trimite întotdeauna la un "celălalt" concret, individualizat. Familia, cercul de prieteni, uneori vecinii și colegii, etc., sunt actorii principali ai acestei lumi. Ei sunt cei la care apelăm primii ori de câte ori avem vreo problemă (împrumutăm bani, o cunoștință în cutare sau cutare instituție) sunt cei cu care împărtășim bucuriile, sărbătorim evenimente, etc. Ei sunt cei care ar trebui să "sară" primii în ajutorul nostru. Această lume se articulează în jurul încrederii simpatetice.

Sfera vieții publice integrează ansamblul instituțiilor politico-statale. Relațiile caracteristice sunt cele formal-oficiale. Normele ce caracterizează viața publică sunt generale și impersonale, se impun din exterior cu grade diferite de imperativitate. Ea generează așa numita "*încredere publică*" întemeiată pe sentimentul corectitudinii, justeței, imparțialității, etc., acțiunilor și actelor inițiate în sfera politico-statală.

În opinia noastră, societatea civilă ocupă acel vast spațiu social situat între birocrația politico-statală și viața privată. Ca spațiu intermediar, ea păstrează și reproduce în mod specific atât trăsături ale vieții private cât și publice. Este un spațiu privat-public ce cuprinde formele instituționalizate ale acțiunii colective, respectiv asociațiile voluntare de orice tip - fie cu scopuri comerciale fie non-profit - denumite generic organizații non-guvernamentale (ONG). Modalitățile formale de instituționalizarea a acțiunii colective sunt reglementate în sfera publică. În interiorul acestui cadru formal, câmpul acțiunii asociațiilor și rețelelor asociaționale este însă unul negociat, între agenți liberi, limitați în opțiu-

³³ Bellah, R., *Habits of the Heart*, New York, Harper and Row, 1985, p. 19

³⁴ Balahur, D., "Trends and Orientations in the Political Culture of the Period of Transition. Romanian View." în G. Meyer (ed.), *Liberalism, Communitarianism and Democratic Values in Post-Communist Countries*, University of Tuebingen, 1999

nile lor doar de ordinea publică și bunele moravuri. Ceea ce apropie societatea civilă de sfera vieții private este caracterul voluntar, autoinițiat al asocierii. Prin intermediul său indivizii învață "arta de a fi liberi" și de a se autoguverna, lecția colaborării și a toleranței, își satisfac una dintre cele mai profunde trebuințe, respectiv aceea de a dobândi control asupra existenței lor. Relațiile din interiorul asociațiilor și dintre ele sunt de parteneriat, bazate pe colaborarea în vederea atingerii unor interese, scopuri și obiective comune. Reflectând dubla sa articulare, elementul de încredere pe care se întemeiază societatea civilă comportă o îndoită dimensiune a loialității, fidelității dar și a încrederii și respectului acordate statului și normei de drept.

Granița dintre aceste sfere ale socialului este fluidă. Între ele există numeroase elemente și zone de interferență. Ele se situează pe un continuum; sunt, sau ar trebui să fie, complementare. Echilibrul lor favorizează funcționarea democratică a unei societăți: sfera publică întemeiată pe statul de drept stimulează dezvoltarea societății civile și a unei vieți private bogate iar societatea civilă la rândul său asigură pluralismul și civismul necesare funcționării responsabile a vieții publice. Prezența elementului de încredere la toate nivelurile asigură ceea ce R. Putnam numea "*reciprocitate generalizată*" în afara căreia o societate nu poate funcționa în mod democratic.

Una dintre caracteristicile societății românești, înainte de 1989, a fost absența formelor asociative extrastatale și nepolitizate. "Spre deosebire de alte țări foste comuniste - observă autorii volumului *Fetele schimbării* - unde societatea civilă a contribuit în mod esențial la răsturnarea regimului comunist, în România societatea civilă s-a constituit ulterior acestui moment, în principal ca un proiect al intelectualilor aflați în opoziție față de puterea politică".³⁵

Fără îndoială, absența tradiției angajării civice a făcut ca acest "proiect al proiectelor" (M. Walzer) să fie mai dificil de construit în România, așa cum evidențiază diferențele

notabile în numărul de ONG-uri înregistrate în fostele țări comuniste. Ea este însă astăzi dublată și de lentoarea și indecizia factorilor politici în crearea climatului social, politic și economic apt să încurajeze și să susțină instituționalizarea rețelelor angajamentului civic. Întârzierile în privatizare, în procesul descentralizării și al stimulării autonomiei locale, numeroasele scandaluri care au marcat permanent scena politică românească, au generat un climat social minat de neîncredere.

Elementul de încredere necesar realizării proiectului societății societății civile - așa cum s-a subliniat pe parcursul acestei intervenții - este expresia internalizării, în structurile cognitive-afective ale actorilor sociali, a unui anumit sistem politic. Ea se manifestă în opiniile referitoare la performanțele instituțiilor politice și ale guvernanților, în identificarea și cooperarea pe orizontală, în opiniile referitoare la participarea la procesul decizional, etc.

În privința *opiniilor referitoare la performanțele instituțiilor politice și ale guvernanților* acestea au urmărit curba încrederii și satisfacției generată de așteptări dar și de rezultatele efective ale actului de guvernare. S. Lăzăroiu observă pertinent faptul că "toate curbele care prezintă optimismul, convingerea că lucrurile merg într-o direcție bună, încrederea în instituții, aprecierea performanțelor Guvernului au avut o direcție vizibil ascendentă în prima parte a anului 1997. În mod clar, aprecierile despre prezent aveau un puternic suport afectiv de speranță și așteptări. În timp, aceleași curbe arată o tendință descendentă până în iunie 1999. Scăderea pe unele dimensiuni este chiar drastică, ceea ce arată că, dincolo de dificultățile obiective ale reformei reflectate în nivelul de trai al oamenilor, așteptările uriașe duc la prăbușiri uriașe".³⁶

Așteptările legate de performanțele instituțiilor și liderilor politici comportă variații semnificative în funcție de zona istorico-geografică, mediu de rezidență, apartenența la un anumit sociotip al tranz-

³⁵ lucr. cit., p. 161

³⁶ Sebastian Lăzăroiu, lucr. cit., p. 92

ității,³⁷ etc.

O direcție majoră de structurare a acestor anticipații, se diseminează - așa cum rezultă din analiza datelor oferite de Barometre - în jurul opiniilor referitoare la rolul atribuit "mega-agentului" social tradițional: statul. Aceste așteptări pendulează între continuitate și inovație socială și pot fi detectate urmărind aprecierile asupra modului în care statul/guvernul asigură și garantează drepturile pozitive. *O dimensiune complementară, relevantă în special pentru aspectele de inovație socială, din păcate mai puțin surprinsă în sondajele de opinie, o reprezintă așteptările și respectiv încrederea legate de respectarea drepturilor negative.*

După martie 1997 am asistat la o scădere constantă a satisfacției și, corelat, a încrederii față de activitatea guvernului. Această scădere înregistrează valori comparative maxime pe acele direcții care vizează drepturile pozitive. În Barometrul din iunie 1999, realizat de Metro Media Transilvania, la întrebarea "Cât de mulțumit sau nemulțumit sunteți de activitatea guvernului în legătură cu ...?" răspunsurile se ierarhizează (în ordinea intensității nemulțumirii) după cum urmează: nivel de trai (90%); locuri de muncă (89%); agricultură (87%); industrie (85%); combaterea corupției (82%); locuințe (81%); sănătate (78%), etc.

Reflex al unui comportament tradițional, dar și al disproporției dintre promisiunile electorale și performanțe, asemenea rezultate nu reprezintă o surpriză. Fără îndoială, cote ridicate ale neîncrederii față de activitatea guvernului nu sunt favorabile unui climat democrat caracterizat prin încredere în strategiile și politicile instituțiilor politice. Ceea ce ni se pare însă a fi mai relevant, pentru tema în discuție, sunt opiniile referitoare la *existența și protecția spațiului libertății negative, semnificativ atât pentru sfera vieții private cât și pentru nașterea rețelelor asociaționale*. Nu este lipsit de interes faptul că alături de dezirabilitatea intervenției statului în anumite domenii se înregistrează opinii aproape la fel de intense referitoare la dezirabilitatea non-

intervenției sale în activitatea: partidelor politice (50%, iunie, 1999, MMT), în activitatea presei, (61%, iunie, 1999, MMT), etc. Sondajul MMT din iunie 1999 lărgeste - în comparație cu alte Barometre - sfera întrebărilor referitoare la drepturile negative. Opiniile asupra: repunerii în drepturi a proprietarilor (acord - 83%), a restituirii unor biserici credincioșilor greco-catolici (acord - 50%), a înțelegerii cu cei care au altă opinie politică (acord - 75%) completează imaginea asupra conturării unui nou teritoriu, al libertății negative, ca spațiu al exersării și manifestării controlului asupra propriei existențe. El constituie, în opinia noastră, una dintre condițiile minimale ale nașterii societății civile. În absența sa orice recurs la "societatea civilă" este pur retoric.

Acest spațiu al exersării autonomiei personale rămâne însă fragil atâta timp cât actorii sociali au sentimentul lipsei de putere și influență asupra deciziilor politice, cât sunt marcați de credința că actul guvernării se desfășoară în sfere incontrolabile. În Barometrul din iunie 1999, doar 22% dintre cei intervievați consideră că pot influența într-o măsură mare și foarte mare hotărârile importante care se iau pentru întreaga țară și numai 18% pe cele adoptate la nivelul localității de reședință. Dar poate și mai semnificativă pentru distanța dintre guvernați și guvernanți este credința, împărtășită de 83% dintre cei intervievați (sondaj MMT, iunie, 1999), "că lumea de azi este prea complicată pentru ca oamenii simpli să mai aibă un cuvânt de spus," etc.

Desprinderea treptată de o tradiție marcată de așteptări paternaliste - cu nostalgiile inerente - conturarea unor "insule" ale exersării libertății personale detectabile în sensibilitatea față de respectarea drepturilor negative, în asumarea inițiativei particulare ar putea conduce la dezvoltarea societății civile. Nu este însă de loc de neglijat nici ipoteza - avansată de unii analiști ai tranziției și reformei - "plonjonului" fostelor țări comuniste direct în societăți post-moderne (Ugo Ueltzhofer, 1998).

³⁷ Dumitru, Sandu, *Sociologia Tranziției. Valori și Tipuri Sociale*, București, Editura Staff, 1996